

מספר מילים על פושקין

לשמע שמו של פושקין אנו חושבים מיד על המשורר הרוסי הלאומי. ואכן, אף אחד ממשוררינו אינו עולה עליו ואין ראוי ממנו לתואר המשורר הלאומי; אין ספק שהזכות הזאת שייכת לו. ממש כמו במילון מקיף, נכללו בפושקין כל עושרה, גמישותה וכוחה של שפתנו. הוא, הגדול מכולם, הרחיב את גבולות השפה והאיר את מרחביה יותר מכל אדם אחר. פושקין הוא תופעה ייחודית, ואולי אף גילוייה היחיד של הרוח הרוסית: זהו האדם הרוסי כפי שיופיע, אולי, רק בעוד מאתיים שנה. הטבע הרוסי, הנפש הרוסית, השפה הרוסית, האופי הרוסי השתקפו בו בצלילות כה רבה וביופי כה מזוכך, כאילו היו נוף המשתקף על פני מראה קמורה.

חייו היו רוסיים בתכלית. שכרון החושים ותחושת המרחב, שאליהם שואף לעתים האדם הרוסי מתוך שכחה עצמית ושמהלכים תמיד קסם על הנוער הרוסי, הטביעו את חותמם על ראשית דרכו של פושקין בחברה הגבוהה. הגורל, כמו בכוונה תחילה, השליכו למקום שבו מצטיינים גבולותיה של רוסיה בחדות והדר; למקום שבו מישוריה האינסופיים של רוסיה נושקים לדרום ונקטעים בהרים אפופי ענן. הרי הקווקז האדירים והמושלגים לעד, המתנשאים בין עמקים שטופי שמש, הפעימו אותו; ההרים, ניתן לומר, עוררו את כוחות נפשו וניתקו את הכבלים האחרונים שהגבילו את מחשבתו החופשית. חייהם הפיוטיים והחופשיים של יושבי ההרים הנועזים, קרבותיהם ופשיטותיהם שאין לעמוד בפניהן – כל אלה שבו את לבו; מאז קיבל מכחולו אותה תנופה רחבה, אותם זריזות ואומץ אשר כה הפליאו את רוסיה שאך זה החלה לקרוא. כשהוא מתאר קרב בין קוזאק לצ'צ'ני – לשונו כברק; היא מזהירה כחברות נוצצות ומעופה מהיר ממרוצת הקרב. הוא היחיד ששר את הקווקז: הוא מאוהב בו בכל נפשו וחושיו; כולו חדור וספוג בנופיו המרהיבים, בשמי הדרום, בעמקיה של גרוזיה הנפלאה, בלילות עוטי ההוד של קרים ובהדר גניה. ייתכן שמשום כך הוא לווה ולוהב יותר ביצירות

שבהן נגעה נפשו בדרום. שם, בלי משים, הפגין את כל עוצמתו, ולכן יצירותיו הספוגות בקווקאז, בחיירות חייהם של הצ'רקסים ובלילות קרים, ניחנו בכוח מאגי: הן הפעימו גם את אלה שחסרו להם הטעם ותעצומות הנפש הדרושים על מנת להבינו. הנועז הוא המזמין, הוא המרחיב את הנפש, ובייחוד את נפשם של בני-הנעורים שעודם צמאים למופלא ולחריג. אין משורר ברוסיה שמנת חלקו מעוררת קינאה כזו של פושקין. אין אדם שתהילתו התפשטה כה מהר. כולם סברו כי שומה עליהם לדקלם – ולעיתים אף לסלף – אי-אילו קטעים מבריקים משיריו, בין אם היו ממין העניין ובין אם לאו. כבר בשמו היה משהו מחשמל, ודי היה שחובבן עובר בטל ייחס לו את יצירתו, כדי שזו תופץ בכל מקום¹.

כבר בראשית דרכו היה פושקין לאומי, כיוון שלאומיות אמיתית אינה נבחנת בתיאור הלבוש המסורתי, אלא ברוח העם. משורר יכול להיות לאומי אפילו כאשר הוא מתאר עולם שונה, אך מתבונן בו מתוך היסוד הלאומי שלו, בעיני העם כולו. הוא מרגיש ומדבר באופן כזה, שבני ארצו מדמים בנפשם כי הם אלה המרגישים ומדברים כך. אם יש צורך למנות את הסגולות המצביעות על לאומיותו של פושקין, המייחדת אותו בין המשוררים – הרי הן תיאוריו המהירים וכשרונו יוצא הדופן להאיר את הנושא כולו בפרטים מעטים. התארים שהוא מעניק הם כה חדים ונועזים עד כי אחד מהם יכול להחליף פירוט נרחב; מכחולו מתעופף. יצירותיו הקטנות שוות ערך לפואמות שלמות. ספק אם ניתן לומר על משורר אחר, שהצליח להכיל ביצירותיו הקצרות שגב, פשטות וכוח העולים על אלה שביצירותיו של פושקין.

אולם הפואמות האחרונות שלו, שנכתבו כאשר נעלמו מעיניו הודו הנורא של הקווקאז ופסגתו המתנשאת מלכותית מבין העננים, ופושקין שקע בלבבה של רוסיה, במישוריה המוכרים, מתמסר אף יותר לחקר אורחות חייהם וטבעם של בני זמנו ושואף להיעשות משורר לאומי - פואמות אלה כבר לא הרשימו את כל קוראיו באותן בהירות ועזות מעוררת שבהן נושמות יצירותיו על אודות אלברוס², יושבי ההרים, קרים וגרוזיה.

¹ תחת שמו של פושקין הופצו אין ספור שירים צולעים. זהו גורלו השכיח של כישרון המתפרסם בקרב בני זמנו. בתחילה זה מצחיק, אך לאחר מכן נעשה הדבר בלתי-נעים, כשלבסוף אתה מותיר את נעורך מאחור אך שטויות כאלה אינן פוסקות. כך, בסופו של דבר, החלו לייחס לפושקין יצירות כמו "תרופה לכולרה", "הלילה הראשון" ועוד שירים מעין אלה (הערת המחבר).

² אלברוס: החר הגבוה ביותר בחלק האירופאי של הרי הקווקאז.

דומה כי לא קשה להסביר תופעה זו. מתוך התפעמות מאומץ מכחולו ומקסם תמונותיו, קוראיו, הן המשכילים והן חסרי ההשכלה, דרשו פה אחד כי כל האירועים הלאומיים וההיסטוריים יהיו לנושאי שירתו, ושכחו כי לא ניתן לתאר את חיי היומיום הרוסיים, השלוים יחסית ומעוטי התשוקה באותם הצבעים ששימשו לציור הרי הקווקאז ותושביו אוהבי החירות. לקהל, להמונים המייצגים את האומה, דרישות מוזרות; הם צועקים: "תאר אותנו כפי שאנו באמת, הצג את מעשי אבותינו כפי שהיו". אך אם מנסה המשורר הנשמע לפקודתם לתאר את הכול כפי שהיה באמת, הם אומרים מיד: "זה חסר חיים, זה חלש, זה גרוע, זה כלל לא דומה למה שהיה". ההמון דומה במקרה זה לאישה המצווה על צייר לצייר את דיוקנה כך שידמה לה בדיוק, אך אוי לו אם לא יעלה בידו להסתיר את כל פגמיה! ההיסטוריה הרוסית התמלאה חיונית עזה רק מאז המפנה האחרון שחל בה עם תחילת שלטון הקיסרים³; העם, שאופיו היה חיוור על-פי-רוב, כמעט שלא התנסה עד אז בקשת רחבה של תשוקות. המשורר אינו אשם; אך ניתן למחול גם לעם על רצונו להאדיר את מעשי-אבותיו. למשורר נותרו שני נתיבים: האחד, להגביה את סגנונו עד כמה שניתן, להעניק כוח לאשר אין בו כוח, לדבר בלהט על אשר אין בו להט – או אז יתייצבו לצדו המעריצים, המוני העם, ועמם גם הכסף; השני, להיות נאמן לאמת לבדה: להיות נעלה כאשר הנושא נעלה, להיות חד ונועז כאשר הנושא חד ונועז באמת, להיות שקט ושליו בהיעדר התרחשות נמרצת. אך במקרה זה – היה שלום, קהל! הקהל יסתלק, למעט מקרים שבהם הנושא שהוא מתאר הנו כבד-משמעות, עד כי אינו יכול שלא לעורר התלהבות כללית. פושקין לא בחר בנתיב הראשון, מכיוון שרצה להישאר משורר, ומכיוון שאנינות טעמו של כל אדם החש בקרבו ולו ניצוץ של שליחות קדושה, לא תתיר לו לבטא את כשרונו בנתיב זה. אין חולק על כך שיליד הקווקאז הפראי הלבוש לקרב, החופשי כחופש עצמו ואין לו אדון ושופט מלבדו, מושך את העין יותר מאיזה משפטן. אף על פי שיליד הקווקאז ארב לאויבו ושחט אותו, או העלה באש כפר שלם, הוא מעורר בנו הזדהות ומרשים אותנו הרבה יותר מן המשפטן הלבוש בפראק מהוה ומוכתם בטבק, שתוך כדי שרבוט אי אלו מסמכים ונספחים הביא לידי פשיטת רגל אנשים רבים

³ הראשון שהכריז על עצמו כקיסר היה פיוטר הגדול בשנת 1721.

מקרב הצמיתים והאזרחים החופשיים כאחד, בעודו רוחץ בניקיון כפיו. הן יליד הקווקאז והן המשפטן – שניהם תופעות השייכות לעולמנו: שניהם ראויים לתשומת ליבנו, אף על פי שבדרך הטבע מה שאיננו רואים לעתים קרובות מעורר את דמיונינו הרבה יותר, והעדפת הרגיל על פני הבלתי-רגיל אינה אלא החלטה שגויה של המשורר – החלטה שגויה בעיני הקהל הרחב, ולא בעיני המשורר עצמו. הוא אינו מאבד מערכו, אדרבא, ייתכן אפילו שערכו עולה, אולם רק בעיניהם של כמה יודעי-חן. עולה בזכרוני מקרה מימי ילדותי. מאז ומעולם התאוותי לאומנות הציור. העסיק אותי רבות ציור-נוף שציירת, ובמרכזו ניצב עץ קמל. חייתי אז בכפר; שכנינו לנפה שימשו לי יועצים ושופטים. אחד מהם הביט בציור, נד בראשו ואמר: "הצייר הטוב בוחר בעץ גדול שעלוותו שופעת ומוריקה, ולא בעץ קמל". אז, בהיותי ילד, רגזתי למשמע גזר-הדין, אולם ברבות הימים הפקתי ממנו חוכמה: לדעת מה מוצא חן בעיני ההמון ומה לא. יצירותיו של פושקין, בהן מפעם הטבע הרוסי, שקטות ורוגעות ממש כמוהו. להבינן בשלמות יוכל רק אדם שבנפשו אצורים יסודות רוסיים טהורים, אדם שרוסיה היא מולדתו, מבנה נפשו כה עדין ורגשותיו כה מפותחים עד כי יש ביכולתו להבין את הרוח הרוסית ואת השירים הרוסיים העממיים שאינם מבריקים ממבט ראשון. ככל שהנושא שגרתו יותר, כך על המשורר להתעלות בכדי להפיק ממנו את הבלתי-שגרתו, ובכדי שהבלתי-שגרתו יהיה גם האמת המוחלטת. האם הפואמות האחרונות של פושקין זכו להערכה נכונה? האם הבין מישהו עד תום את 'בוריס גודונוב', יצירה עמוקה ונשגבת המשוקעת בשירה פנימית ללא מתום השוללת כל קישוטיות צבעונית וגסה המושכת על פי רוב את עין ההמון? על כל פנים, עד כה לא הופיעה בדפוס הערכה נכונה של הטרגדיות הקטנות, והן לא זכו לדיון הולם.

רב גוניותו של פושקין יוצאת דופן במבחר נהדר זה של יצירותיו הקצרות, והוא ניצב לפנינו נרחב וגלוי אף יותר מאשר בפואמות שלו. אחדות מן היצירות הללו כה מסנוורות בשלמותן עד כי כל אחד יכול להבינן, אך רובן, ובכלל זה אף היצירות הטובות ביותר, שגרתיות בעיני ההמון. כדי להבינן יש צורך בחוש ריח מפותח ובחוש טעם מדויק המסוגל להבחין ביותר מקווי-המתאר הברורים. לשם כך יש להיות במובן מסויים אנין-טעם שמאס זה מכבר במאכלים גסים וכבדים, אדם שאוכל ציפור, שגודלה כאצבעון ומתענג על המנה הזאת, שבפי אחרים טעמה אינו מוגדר,

משונה ולא נעים – אדם שהתרגל לבלוע את בישוליו של טבח צמית. אוסף זה של שיריו הקצרים הוא שורה של תמונות מסנוורות. זהו אותו עולם בהיר הגדוש בפרטים שרק הקדמונים הכירו, שבו מתבטא הטבע בחיות כאילו השתקף בזרמו של נהר כסוף, עולם שבו מבזיקות כתפיים בוהקות, או זרועות לבנות, או צוואר בהט מכוסה בחשכת תלתלים, או אשכולות-ענבים שטופי שמש, או עצי-אשוח וצל יערות שלחיים נוצרו. הכול נמצא כאן: עונג, פשטות, שגב מחשבה האופף את הקורא לפתע בצינתו הקדושה של הכישרון. נעדר מכאן אותו שטף מליצות שמלהיב רק בזכות מלותיו הרבות מספור ושעוצמת משפטיו תלויה בהצטרפותם זה לזה, כך שהמכלול מחריש את אוזניו הקורא ואילו המשפט הבודד רפה וחלוש. לא רטוריקה לפנינו, אלא שירה ותו לא: אין כאן זוהר שטחי, הכול פשוט, הכול מהוגן, הכול מבהיק בזוהר פנימי הנחשף טפח טפח; הכול לאקוני, כדרכה של שירה טהורה. המילים מועטות, אך מדויקות כל כך, שביכולתן להגדיר את הכול. כל מילה אוצרת בתוכה תהום של מרחב; כל מילה חסרת גבולות כמשורר עצמו. משום כך יש לקרוא יצירות קטנות אלה כמה פעמים. יצירות שבהן ניכר הרעיון המרכזי לבדו לא ניחנו במעלות אלה.

מאז ומעולם התפלאתי למשמע ביקורת על השירים האלה מפני אנשים רבים שנודעו כסופרים או כמומחים בתחום, אנשים שהערכתי את דעתם יותר בטרם שמעתי את דבריהם בנושא. השירים הם אבן-בוחר שעל פיה ניתן לאמוד את טיב טעמו וחושו האסתטי של המבקר המנתח אותם. זהו דבר בלתי נתפס! דומה כי שירים אלה צריכים להיות מובנים לכול! הם פשוטים ובה בעת נשגבים; הם בהירים, לוהבים, מלאי תשוקה ובה בעת מלאי תום ילדתי. איך אפשר שלא להבינם! אך אבוי, עובדה בלתי מעורערת היא, שככל שמשתכלל המשורר, ככל שהוא מרבה לתאר רגשות המוכרים למשוררים לבדם, כך מצטמצם מעגל ההמון המקיף אותו, עד שהדוחק כה רב שניתן למנות את מעריציו האמיתיים על יד אחת.



לצד הטקסטים הספרותיים שבזכותם התפרסם ניקולאי וסילייביץ' גוגול, הוא כתב מסות על מגוון רחב של נושאים, כגון אמנות, תרבות ומדע. המסה על פושקין היא חלק מהקובץ "ערבסקות" שיצא לאור לראשונה בשנת 1835. ככל הנראה, גוגול החל לעבוד על המסה בסוף שנת 1831, בתקופה בה הכיר את פושקין. זהו ניסיונו השני של גוגול לתאר את כשרונו של פושקין, לאחר שכתב מאמר על המחזה "בוריס גודונוב"¹.

ככל הנראה, גוגול סיים את המסה בסוף שנת 1834, יחד עם יתר המסות שנכנסו לקובץ, אך בטקסט שפורסם הוא תיארך אותה לשנת 1832. למעשה, גוגול תיארך רבות מהמסות בקובץ לשנים 1829-1832, מוקדם יותר מזמן כתיבתן. נראה שזהו ניסיון של גוגול לשייך את המסות לתקופת נעוריו, אולי כאמצעי זהירות כנגד ביקורת שחשש שתופנה כלפיו עם פרסום הקובץ, שהוא ניסיונו הראשון להציג לקהל כתיבה ביקורתית ופובליציסטית. במקרה שהמבקרים ימצאו במסותיו פגמים רבים, הוא יוכל לסווג אותן כ"משובת נעורים" שניתן לסלוח עליה. לכן, תיארוך המסות על ידי גוגול אינו אמין².

המסה "מספר מילים על פושקין" נכתבה על רקע התגובה ליצירות שפושקין פרסם בתחילת שנות ה-30 וביניהן המחזה "בוריס גודונוב" וה"טרגדיות הקטנות", וכן הפרק האחרון של "יבגני אונגין". לאחר ההתקבלות הנלהבת של יצירתו המוקדמת, המבקרים החלו לתקוף אותו בחריפות ואף הכריזו על מותו כמשורר³. מבקרים שונים העלו טענות שונות, אך כולם הסכימו פה אחד כי התנתק מקהלו, וכי הנושאים ליצירותיו אינם ראויים, או שאינם מוצגים באופן הולם.

במסתו הקצרה מנסה גוגול להשיב לכל סוגי הביקורת על פושקין, להצדיק את הכתרתו כמשורר הלאומי הרוסי, ואף לטעון שהיצירות שהעלו את חמת המבקרים נעלות על אלו שהם שיבחו. לשם כך, הוא מדגיש את לאומיותו של פושקין וביטוייה של הרוח הרוסית בכתיבתו. על פי גוגול, פושקין מבטא את הנפש הרוסית באופן כה מדויק, עד כי הבנתו מקדימה את תחושות בני זמנו

¹ המאמר יצא לאור לראשונה רק אחרי מותו של גוגול. הוא פורסם בעיתון "רוס" גיליון 12, בתאריך 31 לינואר 1881.

² זאת מלבד המסה "היום האחרון של פומפיי" שתאריך חיבורה ידוע בוודאות - אוגוסט 1834.

³ אותם המבקרים הכתירו את גוגול כמחליפו של פושקין בפסגת הספרות הרוסית.

ומייצגת את הכיוון אליו מתפתח העם – "האדם הרוסי כפי שיופיע, אולי, רק בעוד מאתיים שנה."

מעניין לציין כי בין הביקורות שהופנו כלפי פושקין, היתה הטענה כי הזניח את תפקיד המשורר לצאת כנגד השלטון ולהצביע על טעויותיו. כנגד טענה זו, גוגול כלל בטיטת המסה דברי שבח לשירים התומכים בחבריו של פושקין שהוגלו מרוסיה בעקבות ניסיון הפיכה כושל⁴. אולם, בגירסה המודפסת נשמט חלק זה, הן משיקולי צנזורה, והן מחשש להסב את תשומת לב השלטונות לנטיותיו החתרניות של פושקין.

כאשר פורסם לראשונה הקובץ "ערבסקות" ובתוכו המסה "מספר מילים על פושקין" הוא התקבל בביקורת נוקבת. התגובה החלה להשתנות לחיוב בתחילת שנות ה-40, לאחר פרסום "רביזור" ו"נפשות מתות". המבקרים שהיללו את יצירתו הספרותית של גוגול החלו לזהות את רעיונותיו במסות המוקדמות יותר. במיוחד התפרסמה המסה על פושקין, כיוון שגוגול היה הראשון להכתיר את פושקין כמשורר הלאומי הרוסי – גישה שעם הזמן התקבלה על דעתם של חוקרי הספרות כולם.

ברצוני להודות מקרב לב לרונון סוניס, שבלעדיו תרגום זה לא היה בא לעולם, לד"ר נינה רודניק וד"ר מיכאיל ויסקופף על סיוע בכתיבת אחרית הדבר, וכן לעינת אדר שערכה את הטקסט.

(תרגם מרוסית והעיר: סרגי ליבשיץ)

⁴ רבים מחבריו של פושקין לקחו חלק בניסיון להפיכה צבאית בשנת 1825. לאחר שהמרד דוכא ורוב המהפכנים הוגלו לסיביר, המשיך פושקין לכתוב שירים לכבודם ולשוב ולשלוח לצאר שנטה לו חסד בקשות לחנינה.